

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

У статті проводиться аналіз найпоширеніших проявів агресії та її прихованих форм. Агресія може бути як позитивною, що слугує інтересам виживання, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу як такого. Метою агресії може бути як, власне, спричинення страждання жертві, так і використання як засобу для досягнення іншої мети. У статті також можна знайти аналіз чинників та складових елементів агресії, що виникає в підлітків з розумовою відсталістю. Даються певні рекомендації з опанування агресивної поведінки для підлітків з вадами інтелекту.

Ключові слова: *агресія, аналіз чинників, агресивна поведінка, феномен агресії.*

Постановка проблеми

Вступ. За останні роки в Україні зросла кількість дітей з різноманітними порушеннями психофізичного розвитку. Причинами такої ситуації можна вважати і екологічну ситуацію в країні, і низький рівень життя, і вживання та зловживання дітьми алкоголем та наркотичними засобами. Цей список можна продовжувати. Безумовно, потрібно зменшувати ризики появи таких дітей, але особливо гострими на сьогодні є проблеми розвитку особистості розумово відсталих дітей, їхньої соціалізації та соціальної адаптації у суспільстві.

У спеціальній теорії та практиці постає питання про те, що рівень розвитку дитини з психофізичними порушеннями залежить не лише від якості коригувальних методик, а й від стану її внутрішнього особистісного світу, від відкритості чи замкненості до соціального оточення, від почуття власної неповноцінності.

Аналіз останніх досліджень. Проблема агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю завжди привертала до себе увагу педагогів і психологів (Л. Виготський, В. Лубовський, М. Пезнер, В. Синьов, Л. Шипіцина та ін.), оскільки розумова недостатність суттєво впливає на стан емоційно-вольової сфери дитини, та веде до порушень соціальної поведінки. Відсутність чи слабкість саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю у стосунках з іншими людьми знижує можливості правильного вибору способів подолання труднощів, контролю над своїми діями, усвідомлення ситуації (О. Агавелян, Е. Альбрехт, В. Горський, Г. Запрягаєв, М. Матвєєва, О. Северов, В. Синьов).

Мета статті: вивчення та дослідження агресії та агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю.

Виклад основного матеріалу

Особливої актуальності набуває проблема запобігання проявам агресії та агресивної поведінки. Значне загострення цих проблем відбувається у підлітковому віці, що пояснюється нестійкістю нервової системи в період статевого дозрівання.

У перекладі з латинської мови «агресія» означає «напад» [10]. Нині термін «агресія» пов'язують і з негативними емоціями, і з негативними мотивами, а також із негативними установками й руйнівними діями.

Агресія може бути як позитивною, що слугує інтересам виживання, так і негативною, орієнтованою на задоволення агресивного потягу як такого. Метою агресії може бути як, власне, спричинення страждання жертві, так і використання як засобу для досягнення іншої мети. Агресія буває спрямована на зовнішні об'єкти (на людей або предмети) або на себе (на тіло або особу).

Незважаючи на те, що термін «агресія» зазвичай вживається для позначення руйнівних намірів, його поширюють і на більш позитивні прояви, наприклад, активність, самоствердження, конкуренцію, прагнення до досягнень, зокрема в спортивних змаганнях тощо.

Найбільш звичними проявами агресії вважаються конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, загрози або застосування фізичної сили. Приховані форми агресії виражаються в обмеженні контактів, бездіяльності з метою нашкодити комусь, заподіяння шкоди собі, самогубстві.

Одним з найбільш інтенсивних і складних агресивних афектів, безумовно, є ненависть. Найважливішою метою людини, захопленою ненавистю, є знищення об'єкта агресії. За певних умов ненависть і бажання помсти можуть неадекватно посилюватися.

У більш «легких» випадках ненависть набуває форми жорстких моральних заборон та агресивного утвердження власних ідеалів. Ненависть може виявлятися також пристрасним бажанням мати владу, підкоряти або принижувати. За наявності більш важких форм проявляються садистські нахили, тобто бажання змусити об'єкт страждати з отриманням задоволення від цього. Крайньою формою прояву ненависті є прагнення до знищення або радикального знецінення всього. Ненависть може виражатися і в самогубстві, наприклад, коли «Я» ідентифікується з ненависним об'єктом, і самознищення стає єдиним способом його усунення.

Стосунки з ненависним об'єктом становлять особливу цінність для особистості агресора. У глибині душі він прагне водночас і до руйнування об'єкта своєї ненависті, і до збереження стосунків з ним.

Який же характер взаємозв'язку між агресією й агресивною поведінкою? Очевидно, що переживання агресії людиною не завжди призводить до руйнівних дій. З іншого боку, здійснюючи насильство, людина може перебувати як у стані надзвичайного емоційного збудження, так і в стані повної холоднокривності. До того ж зовсім не обов'язково агресор має ненавидіти свою жертву. Багато людей заподіюють страждання своїм близьким, тим, кого щиро люблять. У реальному житті часом досить складно визначити причини агресивної поведінки людини, тобто чи є вона наслідком її внутрішньої агресії, чи залежить від якихось інших факторів.

Загалом, можна виділити такі основні ознаки агресивної поведінки:

- прагнення до домінування над людьми та використання їх у своїх цілях;
- прагнення до руйнування;
- спрямованість на заподіяння шкоди оточуючим людям;

- схильність до насильства.

На основі цих ознак можна дійти висновків про те, що агресивна поведінка особистості включає будь-які дії з вираженим мотивом домінування. А насильство (фізичне, сексуальне, емоційне) є найбільш серйозним проявом і небажаним наслідком агресивної поведінки.

Не одне століття провідні психологи вивчали агресію, тому існує багато теорій її пояснення.

З. Фрейд розвинув «теорію двох інстинктів». У кожній людині існують так звані інстинкт життя та інстинкт смерті. Інстинкт життя забезпечує енергію для існування, зростання і розвитку, натомість інстинкт смерті працює на самознищення індивіда. Інстинкт смерті часто спрямовується назовні, проти навколишнього світу у формі агресії.

К. Лоренц вважав, що агресія у людей є абсолютно таким же мимовільним інстинктивним прагненням, як і в інших вищих хребетних тварин. Крім того, він відзначає, що у деяких тварин «агресивна» поведінка за своїми проявами практично не відрізняється від сексуальної [6].

Є підходи, які засновуються на оцінці намірів агресора, це доводили дослідники Д. Креч, Р. Кратчфілд, Н. Лівсон. У цьому випадку агресія розуміється як особливий вид поведінки, мотивованої наміром заподіяти шкоду комусь іншому. Агресія — це рішучі заходи з наміром силою здобути панування над чимось або над кимось чи прагнення заволодіти чим-небудь.

Біхевіоризм трактує агресію як «драйв», «природний рефлекс» людини, як «наслідок» фрустрації або форму реагування на фізичний і психічний дискомфорт тощо (Д. Доллард, С. Фешбах, Л. Берковіц).

Представники когнітивних теорій вважають, що «агресія — це результат навчання» (А. Бандура) [2] або «внутрішня сила, що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам» (Ф. Аллан) [1]. Подібні визначення є узагальненими. Але жодне з них не дає повного і вичерпного визначення агресії, відображаючи лише ту або іншу грань людського прояву.

Існує теорія впливу на агресію генетичних факторів, які прямо впливають на поведінку людини завдяки кодуванню, виробленню специфічних білків, що функціонують у мозку і нервовій системі [10]. Існує також теорія про те, що всі люди за своєю природою жорстокі й егоїстичні, і агресію закладено у підсвідомості як інстинкт саме через «тваринну» суть людської природи [10].

Якщо говорити про фізіологічні причини агресії, то тут головну роль відіграє лімбічна система. Мозкове захворювання лімбічної системи було характерним для людей, в яких проявлявся синдром дисконтролю, що характеризується безпричинною жорстокістю, патологічною схильністю до насильства.

Агресія обумовлюється статевими факторами, зокрема, як у людей, так і у тварин: представники чоловічої статі завжди виявляють більшу агресивність, ніж представники жіночої статі. Можливо, це частково є результатом раннього впливу статевих гормонів на мозок. Пізніше агресія визначалася як набутий (а не інстинктивний) захисний механізм, спричинений зовнішніми факторами, а не внутрішніми. Узагалі, агре-

сія часто виникає як так званий захисний механізм проти впливів ворожого оточення.

Останнім часом великий вплив на психіку і поведінку дітей мають засоби масової інформації. Експериментально доведено, що діти, які часто дивляться передачі з елементами насильства, стають більш неврівноваженими й агресивними. Крім того, вони починають сприймати насильство як нормальне явище.

Не можна залишати поза увагою вплив на поведінку підлітка алкоголю і наркотиків. Але це вже, скоріше наслідок агресивної поведінки, яка під дією алкоголю чи наркотиків посилюється. У будь-якому разі, агресія є одним із захисних механізмів людини, за допомогою якої вона намагається позбутися негативних емоцій і пристосуватися до навколишніх умов.

Безумовно, агресивність у поведінці пов'язана з анатомо-фізіологічними особливостями підліткового віку, тобто біологічними причинами, але з іншого боку, виділяють соціальні причини агресії. Наведемо приклади. Ненавмисна агресія (випадкове завдання шкоди) — це агресія, що виступає як засіб самоствердитися в групі, під час спілкування з дорослими. Її можна назвати захисною агресією, специфічна особливість якої полягає в тому, що вона супроводжується гнівом. А гнів у цьому випадку є реакцією дитини на порушення значимої для неї системи вітальних цінностей. Для одного значимим може бути лише образливе слово, для другого — факт фізичної образи, для третього — заборона на що-небудь тощо. Слід враховувати, що ці реакції мають чіткий зв'язок з типом вищої нервової діяльності.

Можна виділити ще один вид дитячої агресії — інструментальної, такої, що переслідує певну мету: забезпечити, дістати необхідне або бажане. Звичайно, такі діти агресивно налаштовані, якщо хтось перешкоджає їм мати предмет їхнього бажання.

Де ж закінчується нормальна, вітальна агресія і виникають симптоми патології? Зазвичай справжня патологічна агресивність пов'язана зі змінами в психіці. Це порушення когнітивних, емоційних та вольових процесів, особливості мислення і діяльності, підвищена збудливість, порушення саморегуляції, процесу самопізнання тощо.

На відміну від агресії, яка виражається в поведінці підлітків з нормою інтелектуального розвитку, агресія за розумовою відсталістю обумовлюється і фактором психічного недорозвинення, яке констатується за ушкодження діяльності мозку. Таким чином, агресія та агресивна поведінка підлітків з розумовою відсталістю матиме ряд специфічних проявів та факторів. Загалом виділяються три форми розумової відсталості, залежно від діяльності ЦНС: астенічна, стенічна та атонічна. Залежно від цього розрізняються психогенні реакції дітей та підлітків на ті чи інші психологічні травми та життєві ситуації.

У дітей з астенічної формою розумової відсталості порівняно легко утворюються психогенні реакції. В одних виникають дисфоричні стани, що супроводжуються руховим збудженням і характеризуються похмурістю, дратівливістю, почуттям неприязні до оточуючих. На висоті афекту у них з'являються суїцидальні думки, прагнення до руйнування чи агресії. Виникають астено-депресивні стани, які супроводжуються суїцидальними намірами.

У дітей та підлітків зі стенічною формою розумової відсталості короточасні пси-

хогенні реакції проявляються переважно, в порушеннях поведінки. Більшість із них демонстративно погрожують заповідати собі смерть. Рідше відзначаються або неглибокі і короткочасні періоди зниження настрою, або псевдодеманція (синдром, для якого характерні неточні відповіді). Ці реакції завжди закінчуються сприятливо, і їх тривалість рідко перевищує кілька тижнів.

Особливість реактивних станів у дітей та підлітків з атонічною формою розумової відсталості полягає в тому, що посилюються властиві хворому риси особистості, які проявлялися й до хвороби, і меншою мірою виявляються афективні розлади (тривога, збудження).

У дітей та підлітків з порушенням розумового розвитку змінений процес раціонального пізнання, суджень та критичних здібностей і як результат, відбувається викривлення процесу самопізнання. Підсумковим продуктом процесу самопізнання є система уявлень людини про саму себе, сполучена з її оцінкою і названа терміном «Я-концепція». Вона формується в людини в процесі соціальної взаємодії як унікальний продукт її психічного розвитку, що накладає важливий відбиток на всі життєві прояви людини від самого дитинства до глибокої старості. «Я-концепція» не може повноцінно формуватися в умовах порушення взаємодії з суспільством. Підлітки з розумовою відсталістю через особливості їхнього розвитку знаходяться в умовах певної соціальної ізоляції, коли порушується не лише процес звернення до соціального середовища, а й процес переробки отриманої від нього інформації, що не може не відбитися на формуванні уявлення про себе. Становлення «Я-концепції» розумово відсталих підлітків проходить ті ж етапи, що й у підлітків з нормальним розвитком, але при цьому спостерігаються якісні відмінності: молодші підлітки з розумовою відсталістю в оцінці своїх фізичних та особових якостей орієнтуються найчастіше на думку значимих дорослих. Окремі з них (у віці 12–13 років) проявляють здібність до аналізу та рефлексії, яка підвищується з віком.

Дуже часто агресивна поведінка дитини пов'язана з оточенням, а не з її внутрішніми спонуканнями та прагненнями. Сімейно-побутові негаразди, негативне середовище поза сім'єю, порушення організаційно-нормативних вимог, труднощі в спілкуванні безпосередньо впливають на формування схильності до агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю. Вони суб'єктивно сприймають соціальні норми, правила та вимоги. У міжособистісних взаєминах переважає ситуативно-обумовлений мотив спілкування, що часто виражається у неповазі до класного колективу, у прагненні уникати спілкування з однокласниками, у конфліктних та неприязних стосунках з класним керівником та учителями. Соціальний досвід розумово відсталих підлітків не такий різноманітний, як у їхніх здорових однолітків. Вони не можуть виділити серед різноманіття взаємин між людьми суттєві характеристики, що мають значення для успішного міжособистісного спілкування. Соціальні зв'язки, як негативні так і позитивні, недостатньо опосередковуються, не аналізуються, не фіксуються й не інтегруються для подальшого використання у житті. Підліток не знає, як упоратися зі страхом і гнівом, що породжуються в ньому зовнішніми чинниками. Іноді такого підлітка сприймають як агресивного, якщо він просто виражає свій гнів. Але агресивну поведінку не можна

вважати прямим вираженням гніву, це, найімовірніше, спроба уникнути прояву справжніх почуттів. Тому саме навчання усвідомлювати гнів і виражати його є засобом роботи з агресивною поведінкою підлітків з розумовою відсталістю. Тому слід:

- обговорювати з підлітками проблему гніву, з'ясовуючи, що змушує їх гніватися, як вони це виявляють і як поведуться в цей час;
- допомагати підліткам підійти до реального сприйняття гніву, до того, що вони можуть стримувати його;
- надати можливість в ігровій формі прямого вербального контакту з власним почуттям гніву;
- надати підліткам практичні рекомендації для вираження вгамованого гніву.

Дуже важливо виховувати власним прикладом. Дорослий має показати дитині приклад конструктивного розв'язання виниклого конфлікту. Подолати агресивність можна терпінням і любов'ю до дитини.

Висновки

Коригування характеру і розвитку особистості має бути спрямоване на подолання безпорадності, невпевненості, пасивності, несамостійності, на вироблення адекватної оцінки себе й оточуючих, на формування і зміцнення позитивних поглядів та їх застосування в житті. Виконання цього завдання сприяє становленню самосвідомості, без якої немає ні особистості, ні її розвитку. Звідси виникає потреба проведення системного аналізу індивідуальних, соціально-психологічних і психолого-педагогічних чинників, що обумовлюють прояви агресивної поведінки підлітків з розумовою відсталістю, з урахуванням яких має розроблятися і здійснюватися психотерапевтична робота щодо коригування цих відхилень. Раннє виявлення поведінкових проблем та агресивних проявів, вчасно застосована коригувальна програма надають шанс запобігти переходу таких відхилень у хронічні порушення поведінки. Особистісна складова — ось значна частина мотивації агресії, і навіть тої, в основі якої лежить хвороблива психопатологічна агресія. Тому лікування агресії — це зміна сформованої агресивної конструкції характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аллан Ф. Психология подростков / Ф. Аллан. — М., 1993. — 230 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. — М. : Апрель-Пресс; ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. — 512 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. — М. : Наука, 1991. — 479 с.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. — М., 1968. — 209 с.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) / К. Лоренц. — СПб. : Амфора, 2001. — 349 с.
6. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд. — СПб. : Алтейя, 1998. — 253 с.

7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. - М.: Прогресс, 1996. — 340 с.
9. Електронна вільна енциклопедія Вікіпедія. — Режим доступу : [http://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессия_\(психология\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессия_(психология))

Мельниченко В. Е.

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ С УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ

В статье проводится анализ наиболее распространенных проявлений агрессии и ее скрытых форм. Агрессия может быть как положительной, служащей интересам выживания, так и негативной, ориентированной на удовлетворение агрессивного влечения как такового. Целью агрессии может быть как, собственно, причинение страдания жертве, так и использование агрессии как средства для достижения других целей. В статье также можно найти анализ факторов и составляющих элементов агрессии, возникающей у подростков с умственной отсталостью. Даются определенные рекомендации для овладения агрессивным поведением подросткам с нарушениями интеллекта.

Ключевые слова: агрессия, анализ факторов, агрессивное поведение, феномен агрессии.

Melnychenko V. E.

THE PROBLEM OF RESEARCH AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS WITH MENTAL RETARDATION

The article analyzes the most common manifestations of aggression and its hidden forms. Aggression can be positive that serves vital interests and survival, and negatively oriented to meet the aggressive drive in itself. The purpose of aggression may be causing their own suffering as victims, and the use of aggression as a means of achieving other goals. The article can also find analysis of factors and components that determine the structure of process coverage of the phenomenon of aggression in adolescents with mental retardation. Are given specific recommendations on the learning of aggressive behavior for adolescents with impaired intelligence.

Key words: aggression, analysis, aggressive behavior, the phenomenon of aggression.